

ТОДОР ОВЧАРОВ (Велико Търново)

ЗА ТОПОГРАФСКИЯ И АРХИТЕКТУРНИЯ ОБЛИК НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВГРАД (XII—XIV в.)

С успешното въстание на братята Асен и Петър от 1185—1187 г. българската държава била възстановена. За престолнина бил определен центърът на въстанието — средновековният Търновград. Оттогава в продължение на две столетия този град е център на сътворяваната от българския народ висока материална и духовна култура и съдбата му е неразривно свързана с тази на държавата.

Майсторското съчетаване на архитектурата на старата ни столица с природните ѝ дадености е постигнато с голямо умение от средновековните български строители. Това прavelo силно впечатление на съвременниците им, които с чувство на народостна гордост назовавали града „нов Царевград“¹.

В българската светска и църковна книжнина от XIII—XIV в. се срещат различни хвалебствени наименования на града. Наричат го „царевград Търнов“², „великият град Търнов“³, „големият град Търнов“⁴, „богоспасяемият град Търнов“⁵ и т.н. Цариградският патриарх Калист в житието на Теодосий Търновски пише: „... Търново е столица на българите и втори на думи и дела след Цариград“⁶. Петър Богдан Бакшич, заслепен от красотата му, възкликва: „Не може да се опише!“⁷

¹ Ив. Дуйчев. Приписки и добавки към Манасиевата хроника. — В: Стара българска книжнина. II, С., 1944, с. 97.

² Ив. Дуйчев. Приписка върху Търновско евангелие от 1272—1273 г. — В: Стара българска книжнина. II, С., 1944, с. 65.

³ Ив. Дуйчев. Из житието на Св. Иван Рилски от патриарх Евтимия. — В: Стара българска книжнина. II, С., 1944, с. 209.

⁴ Ив. Дуйчев. Писмо на архиепископ Василдия до папа Иннокентия III от ноември 1204 г. — В: Стара българска книжнина. II, С., 1944, с. 26.

⁵ Ив. Дуйчев. Из синодика на българската църква. — В: Стара българска книжнина. II, С., 1944, с. 164.

⁶ Ив. Дуйчев. Из житието на св. Теодосия Търновски. — В: Стара българска книжнина. II, С., 1944, с. 217.

⁷ Ив. Дуйчев. Описания на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан. — В: Архив за поселищни проучвания. С., 1939, с. 188.

Историческите извори, домашни и чужди, запазени до нас, не са много и са доста лаконични в описанието на месторазположението и облика на града. Липсват сведения за отделните му съставки — днешните хълмове Царевец, Трапезица, Момина крепост и Света гора, както и за днешния квартал „Асенов“, разположен между Царевец и Трапезица, тогава също обитаван.

Жестоките завоеватели в края на XIV в. варварски унищожават този природен и архитектурен шедьовър. Не са пощадени нито дворците, нито крепостните стени и съоръжения, нито разкошно украсените отън и отвътре църкви, нито болярските жилища, нито дори скромните стопански и жилищни сгради на обикновеното градско население. Това рушене продължава с фанатична упоритост дълги години след падането на Търново (1393). На хълма Царевец се заселва турско население. Над царските дворци се разполага турският некропол. На християните е забранено да посещават този хълм. И всичко това се върши с цел да се забрави завинаги обликът на града, да се заличи от съзнанието на българския народ мисълта за славното му минало, за неговите царе и патриарси.

Затова днес е трудно да се създаде една реална представа за топографския и архитектурен вид на града. Това може да стане само при комплексно използване на историческите и археологическите извори.

Първите писмени сведения за топографията и архитектурното изграждане на Търновград ни оставя византийският хронист Никита Акоминат от началото на XIII в. Той се възхищава от вида на града и пише, че той е „... най-недостъпният, както и най-красивият от всички градове по Хемус, обиколен от здрави стени, разделен от река и построен на върха на планината“⁸.

В българския превод на Манасиевата хроника, направен по поръка на Иван Александър около 1335 г., е записано, че „нашият нов Цариград (Търново) се храни и расте, крепи се и подмладява“⁹. В миниатюрата „Смъртта на Асеня“, българска прибавка към същата хроника, се вижда град, разположен върху два съседни хълма, разделени от дол, укрепени с крепостни стени. На хълма вляво (Трапезица) са изобразени две куполни църкви и други малки сгради, а на този вдясно (Царевец) — крепостни стени с порти и кули и светски сгради¹⁰.

Григорий Цамблак в „Пренасяне мощите на св. Параскева от Търново във Видин и Сърбия“ пише за месторазположението на Търново следното: „След като стигна до чудния град, той (Баязид) недоумяваше как да го превземе, защото видя твърдостта на мястото, заградено от планински стръмнини и високи хълмове и укрепено с високи стени.“¹¹

В Похвално слово за Евтимий Търновски Цамблак е сравнително по-подробен в описанието на Търновград. За него той пише, че „е много голям, красив и укрепен със стени, че местоположението му е такова, че мъчно би се завладял, защото освен със стени достатъчно е защитен при-

⁸ Nicetas Choniata. Historia. Bonne, 1883, p. 619.

⁹ М. Дринов. Манасиевата летопис. — Периодично списание, I, Браила, 1870, кн. 2, с. 62.

¹⁰ Б. Филов. Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека. С., 1927, с. 22, табл. II.

¹¹ Хаджи Калфа. Румелия и Босна. — В: Архив за поселищни проучвания. С., 1938, кн. 2, с. 89.

родно, а освен това, че има големи богатства и многобройно население и че е прочут както с църквите си, така и с царските сгради¹².

Петър Богдан Бакшич, посетил Търново през 1640 г., го описва така: „...разположен върху планините, близо до Хемус, със стени, но разрушени. Почти всички кули са паднали. Не е възможно да се опише неговото положение, бидейки направено непревземаемо от самата природа, първом от една река, назовавана Йетар (Янтра), която прави обиколка и образува три острова, но не са острови, а полуострови и върху тези острови са съградени три града. . . Двата града са вече действително разрушени, но най-големият — средният (Царевец), е запазен, ако и разрушен.“¹³

Хаджи Калфа, посетил града дванадесет години по-късно (1652), пише: „Този град е разположен върху един хълм (Царевец), заобиколен с градини. По средата на града се издига шестоъгълна крепост от дялан камък с пет врати. Река Янтра заобикаля крепостта като лунен кръг; крепостта е съединена с водата чрез две кули.“¹⁴

Лаконични в описанията на терена и архитектурата на града са и авторите на исторически съчинения от миналия век. В повечето случаи те повтарят по-ранните извори. Сред тях най-подробни са К. Иречек¹⁵ и Карел Шкорпил¹⁶. И те, както и средновековните автори, представят старопрестолния Търновград като голям град, разположен върху два високи хълма, със стръмно спускащи се склонове, заобиколени от трите страни от р. Янтра.

Интересни сведения за топографията и облика на града има и в някои стенописи от XVI—XVIII в., открити в църкви в съседна Румъния. На първо място трябва да се постави сцената за пренасяне мощите на св. Параскева в Търново от стенописите на църквата „Св. Параскева“ в гр. Роман. Сцената, както и цялата живопис на църквата, е датирана от XVI в. Специалистите смятат, че тази сцена е прерисувана от някое илюстрирано житие на св. Параскева, недостигнало до нас. Подробно описание и коментар на сцената прави Н. Мавродинов.¹⁷ Според него тя показва полагането на мощите на светицата в царската църква в Търново. На преден план личи раклата с мощите на светицата. Като фон е показан архитектурен пейзаж, в който има някои елементи от действителния град през средновековието. Добре се очертава западната фасада на църквата, в която се развива действието. Отляво се издига голяма и сравнително висока кула с конично покритие. Между църквата и кулата личи крепостна стена без зъбери. В дълбочина и малко вляво е нарисувана отделна крепост с неправилна многоъгълна форма, много кули с плосък завършек и високи и широки зъбери по крепостната стена. Горе е изписано на старобългарски език: „Пренасяне мощите на св. Параскева в славния град Търнов.“ Според Н. Ангелов на тази сцена в преден план се вижда западната

¹² И в. Д у й ч е в. Из похвалното слово на Григорий Цамблак за патриарх Евтимий. — В: Стара българска книжнина. II. С., 1944, с. 239.

¹³ И в. Д у й ч е в. Описание на България от 1640 г. . . . , с. 188.

¹⁴ Х а д ж и К а л ф а. Цит. съч., с. 89.

¹⁵ К. И р е ч е к. Пътувания по България. II. Пловдив, 1899, с. 232; История на Българите. Търново, 1886, с. 332.

¹⁶ К. Ш к о р п и л. План на старата столица Велико Търново. — ИБАД, VI, 1910, с. 129 и сл.

¹⁷ Н. М а в р о д и н о в. Старобългарското изкуство XI—XIII в. С., 1966, с. 71—72.

фасада на дворцовата църква и кулата над входа на двореца на Царевец, а вляво и по-назад е показана крепостта Трапезица.¹⁸ Според Янка Николова на тази сцена не е показана дворцовата църква, а друга църква, разположена северно от двореца, а крепостта вляво е царският дворец.¹⁹ Подобна по съдържание е и сцената от църквата в гр. Арбора — Румъния, датирана също от XVI в.²⁰

Интерес представляват и два стенописа от столовата на Хилендарския манастир в Атон, датирани от XVII—XVIII в.²¹ По мнение на Н. Ангелов те са прерисувани от някое илюстрирано житие на св. Сава, неизвестно на историческата наука. На едната сцена е представено Богоявление в Търново със св. Сава, а на втората — смъртта на св. Сава в Търново. На фона и на двете сцени е показан куполът на голяма църква и голяма правоъгълна сграда с две кули в краищата.²² Според Н. Ангелов показаният архитектурен комплекс е Великата лавра „Св. четиридесет мъченици“ и принадлежащата към нея многоделна сграда, разкрита при сондиране източно от църквата.

През 1967 г. е обнародвано едно неизвестно миниатюрно изображение на крепостта на хълма Царевец — рисунка в един миней от църквата „Св. Николай“ в гр. Брашов — Румъния.²³ Изследвачът ѝ Ст. Маслев я датира от XIV в. и смята, че рисуваният хълм е Царевец, гледан от югозапад. Н. Ангелов смята, че рисунката е много наивна, но има елементи, които свидетелствуват за архитектурния облик на средновековния Търновград.²⁴ Тези елементи са кулата с подвижния мост при първата порта на главния вход на Царевец, кулата в десния край на изображението, отъждествена с т. нар. Балдуинова кула, и др.

Като изворов материал за облика на старопрестолния град могат да се използват и някои монети, сечени от Иван Александър през периода 1331—1335 г., когато неговият син Михаил е съуправител. На лицевата страна на тези монети са образите на двамата владетели, а на опаката е гравирана крепостна порта с три кули над нея и буквите ТРНВ от името на столицата Търново.²⁵

Интерес за нас представляват и някои старинни карти, открити от П. Коледаров в чуждестранни архивохранилища и библиотеки.²⁶ Търновград е показан върху възвишения с високи и отвесни скалисти завършъци. Виждат се и двата хълма Царевец и Трапезица. Тези изображения ни дават действително някои елементи от крепостните стени и съоръжения на средновековния Търновград и ние не трябва да ги пренебрегваме при описанието на топографския и архитектурен вид на града. Но най-вярна представа за него добиваме от проведените археологически разкопки на тери-

¹⁸ Н. Ангелов. Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново. — Изв. Окр. ист. музей — В. Търново, Варна, 1968, IV, с. 10—11.

¹⁹ Я. Николова. Църквата „Св. Параскева“ във Велико Търново. — Изв. Окр. ист. музей — В. Търново, Варна, IV, 1968, с. 22—23.

²⁰ Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 72.

²¹ Н. Ангелов. Цит. съч., с. 12—14, обр. 4 и 5.

²² Пак там.

²³ Ст. Маслев. Едно неизвестно у нас изображение на Царевец във Велико Търново от XIV в. — Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 1—15.

²⁴ Н. Ангелов. Цит. съч., с. 6—9, обр. 2.

²⁵ Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 113 и сл.

²⁶ П. Коледаров. Принос за възстановяването на Царевец. — Борба, 14 септ. 1972, 19 септ. 1972.

торията на старата българска столица и най-вече тези на хълма Царевец.²⁷ От тях заключаваме, че средновековният Търновград е разположен върху силно пресечен терен — високи хълмове, защитени от непристъпни скални отвеси и стръмни склонове между тях, естествено запазени от р. Янтра.

Според авторите от XIII—XIV в.²⁸ градът се е разпростирал върху двата хълма Царевец и Трапезица, укрепени поотделно със стени и в същото време обединени от обща крепостна стена.

Чрез теренно и сондажно археологическо проучване е установено, че към града през XIII—XIV в. са принадлежали кварталът между хълмовете Царевец и Трапезица,²⁹ кварталът по западния склон на хълма Момина крепост,³⁰ кварталът по югозападния склон на Царевец³¹, т. нар. квартал на чужденците — днешният „Френкхисар“, разположен югоизточно от хълма Царевец,³² кварталът по южния склон на хълма Трапезица,³³ некрополът северозападно от Трапезица³⁴ и хълмът Света гора, оставащ югозападно от Царевец³⁵ (обр. 1).

Както и другите по-значителни български градове от XIII—XIV в., и Търново се състои от две основни части: вътрешен и външен град.³⁶ Вътрешният град по принцип е застроен върху най-високия и мъчнодостъпен терен, естествено и изкуствено укрепен, докато външният — т. нар. подградие³⁷ или приградие,³⁸ е пръснат по склоновете на хълмовете или по равните места край реката и невинаги е укрепен.³⁹

Вътрешният град, или т. нар. цитадела на средновековно Търново, са крепостите на хълмовете Царевец и Трапезица,⁴⁰ а външният — споменатите по-горе квартали.⁴¹ Двете съставки на града — цитаделата и подградието — са винаги свързани икономически, политически и административно, но невинаги и териториално.⁴² Така е и при Търново. Цитаделата е териториално и архитектурно свързана с някои квартали, а с други, като този под хълма Момина крепост, не е. Причината за това според нас са отдалечеността и фактът, че там са живеели най-бедните прослойки от

²⁷ Я. Николова. История на археологическите проучвания на Царевец. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 21 и сл.

²⁸ Вж. цит. по-горе автори и съчинения.

²⁹ Н. Ангелов. Средновековният град Търново според изворите от XIII—XIV в. и досегашните археологически разкопки. — ИОМТ, Варна, II, 1964, с. 8—80.

³⁰ Я. Николова, Н. Ангелов. Средновековен квартал на хълма Момина крепост във Велико Търново. — Археология, V, 1963, кн. 1, с. 34—41; Я. Николова. Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост във Велико Търново. — ИОМТ, Варна, IV, 1968, с. 57—66; Н. Ангелов. Средновековният град Търново. . . , с. 12, обр. 1.

³¹ Н. Ангелов. Средновековният град Търново. . . , с. 15, обр. 1.

³² Пак там, с. 14—15, обр. 1.

³³ Пак там, с. 13—14, обр. 1.

³⁴ Пак там, с. 15, обр. 1.

³⁵ Пак там, с. 12—13, обр. 1.

³⁶ Стр. Лишев. Българският средновековен град. С., 1970, с. 15—16.

³⁷ Стр. Лишев. Цит. съч., с. 17.

³⁸ П. Коледаров. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVIII в. — ИИИ, 18, 1967, с. 110—111.

³⁹ Стр. Лишев. Цит. съч., с. 17.

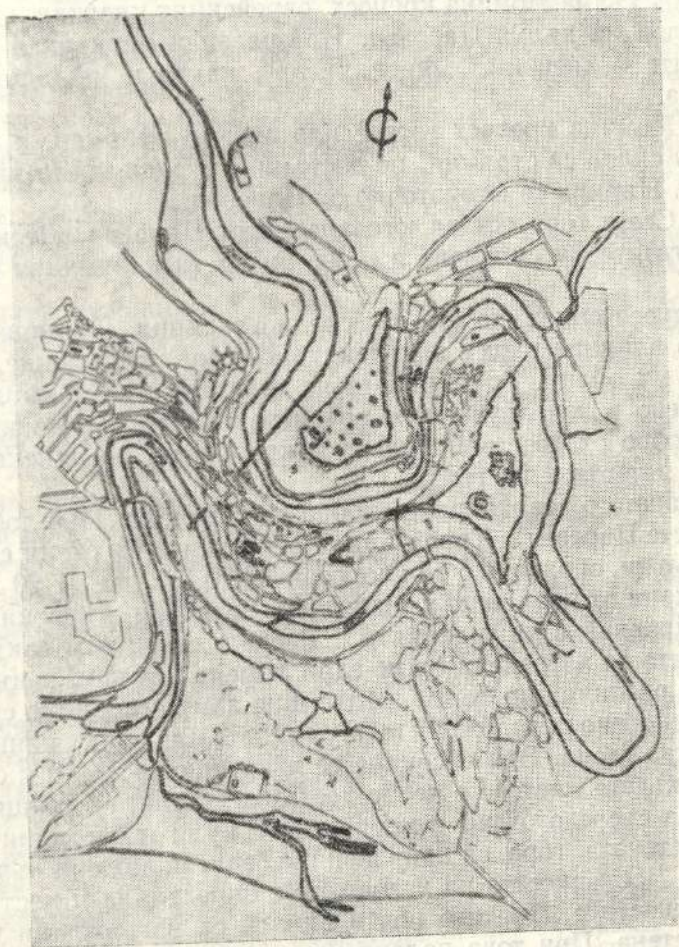
⁴⁰ Кр. Миятев. Славянският город в древней Болгарии. — Бизантинославика, X, 1949, 2, с. 265 и сл.

⁴¹ Н. Ангелов. Средновековният град Търново. . . , с. 8—16.

⁴² Стр. Лишев. Цит. съч., с. 18.

населението на града.⁴³ Това неукрепяване на някои от подградията се среща и при други средновековни български градове, като Враца, Асеновата крепост край Асеновград и др.⁴⁴

Теренът на отделните съставки на средновековния Търновград е силно пресечен и еднообразен и в същото време е специфичен и конкретен.

Обр. 1. План на средновековния Търновград

Хълмът Царевец е заобиколен от всички страни от р. Янтра. Достъпен е само от запад, като подхождането е ставало по тесен каменист провлак, дълъг около 120 м, силно укрепен с крепостни стени, порти и кули. Склоновете на хълма се спускат стръмно към периферията му, като само теренът към север и североизток е сравнително полегат и по-равен. Около връст хълмът е естествено укрепен със скални отвеси, високи от 10 до 20 м.

Хълмът Трапезица е разположен северозападно от Царевец. Незащитен от реката е само откъм

⁴³ Н. Ангелов. Средновековният град Търново. . . , с. 12; Я. Николов а. Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост. . . , с. 57—66.

⁴⁴ Стр. Лишев. Цит. съч., с. 18—19.

североизток. Хълмът е платовиден, с равен терен, леко наклонен към юг и югозапад. Също е природно защитен от високи и непристъпни скали. Сравнен с Царевец, този хълм е по-удобен за строителство, доказателство за което са разкритите още в началото на века средновековни български църкви.⁴⁵

С голям наклон на терена към р. Янтра са и „Новият град“, кварталът на бедните под хълма Момина крепост, еврейският квартал и този по югозападния склон на хълма Царевец. Най-равен и неукрепен е кварталът на чужденците — днешният „Френкхисар“, както и некрополът северно от Трапезица.

Хълмът Момина крепост горе е платовидно оформен, а западният и северният му склон са стръмни, но достъпни, поради което там укрепването е силно. Намира се югоизточно от Царевец.

Хълмът Света гора остава югозападно от Царевец. Леснодостъпен е поради полегатите му склонове и може би по тази причина е неукрепен със стена.

Силно пресеченият терен на средновековния Търновград оказва чувствително влияние върху архитектурното му оформление, налага архитектурния му облик. Групирането на четирите хълма около р. Янтра е добре оценено и използвано от средновековните български майстори. Това личи добре от досега проучената крепостна, стопанска и култова архитектура в чертите на града.

Укрепването е реализирано съобразно с релефа. Най-добре са укрепени хълмовете Царевец и Трапезица. Крепостните им стени са изградени от ломени камъни, споявани с бял хоросан. На 0,8 м до 1,20 м височина са слагани скари от надлъжно и напречно наредени дървени греди-сантрачи за заздравяване на зидарията.⁴⁶ Гредите са винаги закрити. Двете лица на стената са изградени от по-едри ломени камъни, а вътрешността е запълнена с различни по форма и големина камъни, обилно споени с бял хоросан. Обикновено са заложени върху скалата или върху ранновизантийската крепостна стена. Във височина се издигали до 8—10 м съобразно с терена. Там, където мястото е лесно достъпно, стената е по-широка и по-висока, там са съсредоточени и крепостните кули и бастиони. По външното лице на стената, горе, са направени зъбери, положени върху невисок боен парапет. Достъпността на хълмовете е определила и местата на входовете на крепостите. Портите почти винаги са изградени в чупка на крепостната стена. При това положение те са и по-добре защитени. Обстрелът на площта и пътят пред портата са по-добри.

Най-добре е проучена крепостната стена на хълма Царевец.⁴⁷ Крепостта Царевец има три входа: главен вход на запад, представляващ сложна

⁴⁵ В. Димов. Разкопки на Трапезица в гр. Търново. — ИБАД, V, 1915, с. 112—176.

⁴⁶ Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. Велико Търново. — ИОМТ, Варна, 1966, III, с. 12, обр. 8а; Я. Николова, Н. Ангелов. Южната напречна крепостна стена на Царевец. — ИОМТ, Варна, 1964, II, с. 37.

⁴⁷ К. Шкорпил. План на старата българска столица Велико Търново, с. 121—154; А. Л. Рашенов. Възстановяване на крепостта Царевец в гр. Търново. — ГНМ, VI, 1932—1934, с. 381—399; Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на Царевец. . . , с. 1—20; Б. Кузупов. Консервация на Малката порта от крепостта Царевец. — ИОМТ, Варна, 1966, III, с. 21—22; Н. Ангелов, Я. Николова. Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната столица Търново. — ИОМТ, Варна, 1962, I, с. 57—70, обр. 9, 10, 11, 12; Н. Ангелов. Средно-

система от три порти, охранявани от кули, надлъжно свързани с почти успоредни крепостни стени; югоизточен вход, или т. нар. Френкхисарска порта, и Малката порта, или още Асеновата порта, извеждаща към квартала в северозападното подножие на хълма. На северозападната крепостна стена през XII—XIII в. е имало и друга порта, която впоследствие била затворена и изоставена. Всяка порта е защищавана от разположена над нея кула и един или два съседни бастиона. Непроучена засега е източната крепостна стена на Царевец, но тъй като тя следва скалния венец, заключаваме, че крепостта в общи линии има форма на неправилен триъгълник, върховете на който са силно издължени, основата му е вдлъбната навътре, а стените му са многократно нагънати.⁴⁸ Оригинален вид ѝ придават главният вход и т. нар. Балдуинова кула, построена върху основите на средновековна отбранителна кула и реставрирана през 1930—1933 г.

Със самостоятелни крепостни стени от същите материали и със същия градеж е укрепен и хълмът Трапезица. Стената му е сравнително добре запазена над терена и макар че е правено само частично проучване, ние имаме представа за плана ѝ.⁴⁹ И тази средновековна крепост, грубо определено, има форма на неправилен равнобедрен триъгълник със силно изострен връх между двете равни стени и издута навън основа. Крепостната стена представлява силно начупена ивица, широка до 2,5 м, следваща скалния венец. В крепостта се влиза през четири главни и два второстепенни входа.⁵⁰ Главният вход е на южната стена. Широк път, изсечен в стръмния бряг и настлан с камъни, води от този вход към „Новия град“ и оттам към Царевец през Малката (Асеновата) порта. Тази крепост е отбелязана в някои извори като отделен град Трапезица.

Самостоятелните крепости Царевец и Трапезица са обединени от обща крепостна система, която обхваща и кварталите под тях.⁵¹ От хълма Царевец към р. Янтра се спускат четири напречни крепостни стени: две по югозападния му склон и две по северозападния. Първата и най-добре проучена напречна крепостна стена е разкрита на 35 м източно от сечената скала при първата порта на главния вход на крепостта Царевец. Тя слиза право надолу по склона до сегашната улица „Кефалов“, след което завива право на юг и в това направление достига до брега на реката⁵² (обр. 2). Срещу нея по северния склон на хълма има друга подобна стена, частично проучена. Тя също слиза до реката, като огражда от запад „Новия град“ — квартала между двата хълма. От североизток този средновековен квартал е защитен с подобна напречна крепостна стена, спускаща се от Лобната скала до Янтра. И четвъртата напречна стена е при Балдуиновата кула. За нея е характерно това, че вътрешно е оформена като каменна стълба към реката, а в кулата долу при брега на реката има кладенец, от който

вековният град Търново. . . , с. 1—19; Я. Николова, Н. Ангелов. Южна напречна крепостна стена на Царевец. . . , с. 35—44. От 1966 г. по проучването на крепостните стени работи колектив от археолози от Окръжен исторически музей във В. Търново. Материалите от тези проучвания не са обнародвани.

⁴⁸ Н. Ангелов. Средновековният град Търново. . . , с. 4—6, обр. 1.

⁴⁹ Пак там, с. 6—8, обр. 1.

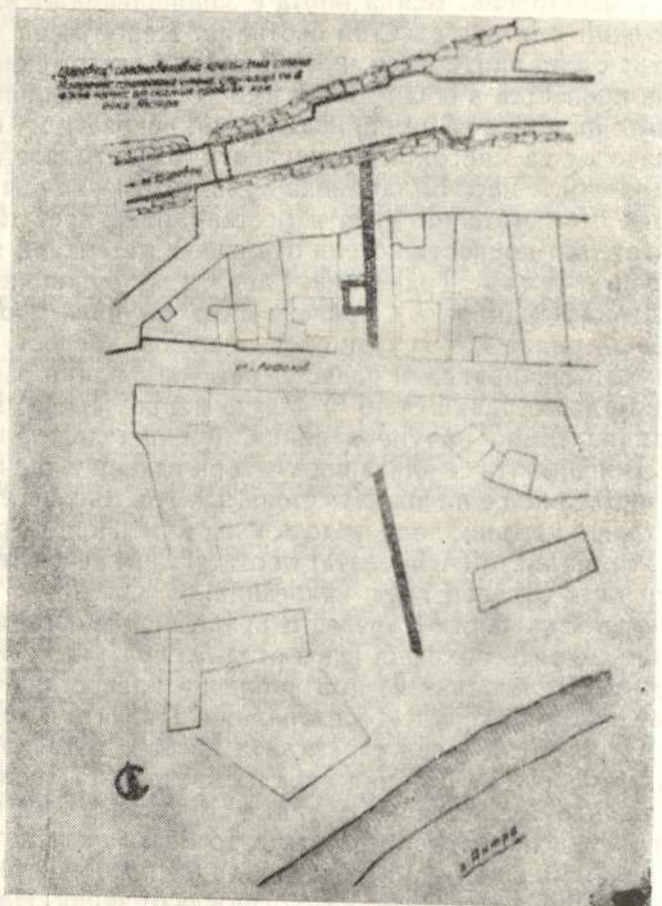
⁵⁰ Я. Николова, Тр. Тунев. Търново—пътеводител. С., 1957, с. 19.

⁵¹ Н. Ангелов. Средновековният град Търново. . . , с. 8—9, обр. 1.

⁵² Я. Николова, Н. Ангелов. Южна напречна крепостна стена на Царевец, с. 35—42.

крепостта по време на продължителна обсада се снабдявала с вода.⁵³ Две напречни крепостни стени се спускат и от хълма Трапезица: едната е при северозападната порта, а втората при североизточната част на крепостта и слиза към църквата „Св. Димитър“. И двете са частично проучени

Обр. 2. Южната напречна стена на крепостта Царевец

при случайни изкопни работи, поради което точното им трасе не е фиксирано. Предполага се, че са слизали право към реката без чупки и са стигали, както стените по хълма Царевец, до самия бряг. По този начин р. Янтра е довършвала укрепяването на някои от кварталите на външния град.⁵⁴

⁵³ Част от кулата личала над повърхността на земята. Стената е разсечена при прокарването на пътя за квартал Френкхисар. В горния си край тя е разкопана от н. с. В. Вълков. Резултатите са подготвени за обнародване в поредицата Царевград Търнов. Вж. В. Вълков. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII—XIV в.). — Археология, XIX, 1977, кн. 1, с. 14—29, обр. 2а, 2б.

⁵⁴ Проведените през последните години археологически разкопки около църквата „Св. четиридесет мъченици“ дадоха нови данни за укрепяването на т. нар. Нов град. Разкритата крепостна стена, минаваща почти успоредно на брега на р. Янтра, к. и. н.

Вън от тази обща крепостна система са оставали кварталът на най-бедните, разкрит по западния склон на хълма Момина крепост, градският некропол, северно от хълма Трапезица, както и хълмът Света гора.

Хълмът Момина крепост също има известна самостоятелност, макар че и там проучванията са частични и не предоставят добра възможност за предварителни изводи.

Освен крепостната архитектура съществено значение за облика на града имат гражданската и култовата архитектура. Опирайки се на наличните исторически сведения и преди всичко на досегашните археологически проучвания, ние имаме сравнително ярна представа за цялостното изграждане на този архитектурен шедьовър на българското Средновековие (XIII—XIV в.).

Най-добре проучен е вътрешният град, респ. Царевец и Трапезица. И тъй като те доминират топографски над града, дават най-съществен дял от неговото цялостно оформление. Хълмът Царевец е гъсто застроен през XIII и най-вече през XIV в. Това се обуславя от съсредоточаването на висшата гражданска и духовна власт, след като Търново става столица на държавата. До преди десетина години се говореше и пишеше, че на Царевец са живели само царят и патриархът с приближените си. Най-новите археологически разкопки опровергаха това прибързано заключение. Тук са живели и обикновени граждани — търговци, занаятчии, войници и обслужващ персонал. Затова и обликът на крепостта е оригинален, неповторим. Централно място заема дворецът на българските царе, а на най-високата част са застроени сградите на Патриаршията, оформени като самостоятелен комплекс.

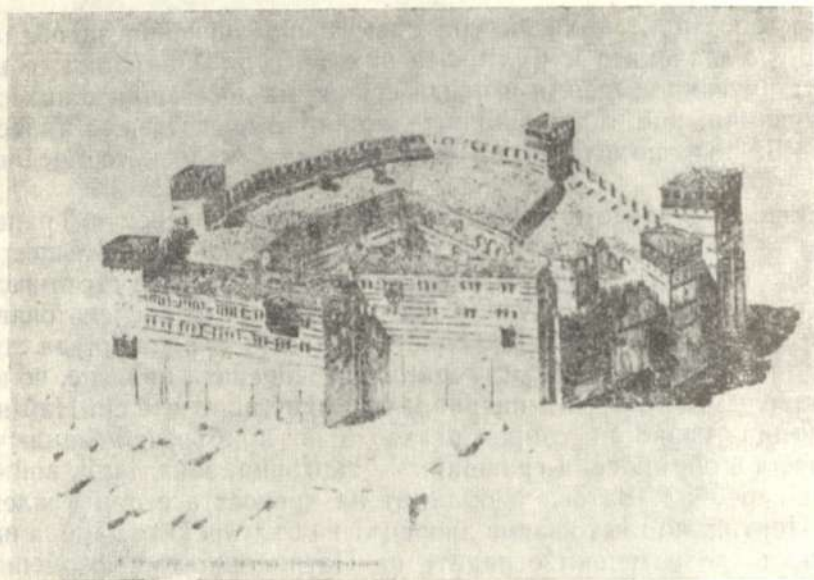
Царският дворец е изграден върху сравнително равен терен, с лек наклон към север и североизток. Строителите са се съобразили с наклона и са оформили дворцовия комплекс върху три отделни тераси, с малка разлика във височината. В същото време сградите са наредени покрай вътрешното лице на крепостната стена, като изключение прави дворцовата църква, заела място в двора, източно от тронната палата.⁵⁵ Дворецът е ограден със самостоятелна крепостна стена, с различна ширина и височина и различни крепостни съоръжения с оглед да издържи на продължителна обсада и за самоотбрана при евентуални вътрешни вълнения.

Най-силно укрепена и най-интересна в архитектурното си оформяне е северната фасада, пред която има обширен площад. Тук е главният вход, въвеждащ в официалната част на комплекса. На южната стена е другият вход, въвеждащ в стопанската част. Пред входа има многостъпално каменно стълбище. Дворецът по същество е един феодален замък, затова при изграждането му е спазена традицията за кръговото разполагане на сградите (обр. 3). Високите оградни стени почти са закривали от погледа на външните зрители едноетажните сгради. Във височина вероятно са доминирали дворцовата кръстополна църква, тронната зала на Асеновци, административната сграда и жилищният блок. Последният от изток е с

Ат. Попов приема като оградна стена на този квартал на средновековния Търновград. Същият смята, че стената е стигала към югозапад до напречната крепостна стена северно от втората порта на главния вход на хълма Царевец. Бъдещите разкопки ще потвърдят или опровергават това приемливо предположение.

⁵⁵ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 39 и сл.

вид на триетажна сграда, а от запад, т.е. откъм двора, е двуетажен. Всички сгради, надвишаващи крепостната стена, са обърнати с фасадите си към вътрешността на комплекса. Това е наложено от стратегически и естетически причини.

Обр. 3. Реконструкция на двореца

Патриаршеският комплекс също е изграден като феодален замък върху площ от 3000 м². Централно място тук заема кръстокуполната патриаршеска църква „Св. Възнесение“ („Св. Спас“).⁵⁶ По вътрешното лице на оградната стена са разположени различните административни, стопански и жилищни сгради. Комплексът е отворен към северозапад. Входът е охраняван от две кръгли кули. Църквата с високата камбанария и двуетажната жилищна сграда заедно с крепостната стена, с двете високи цилиндрични кули са привличали вниманието на жителите и богомолците от страната. Гледката е била величествена и тържествена особено привечер, когато патриаршеската камбана повеждала многогласния хор на търновските църковни камбани, а слънцето обливало със светлина Царевец.

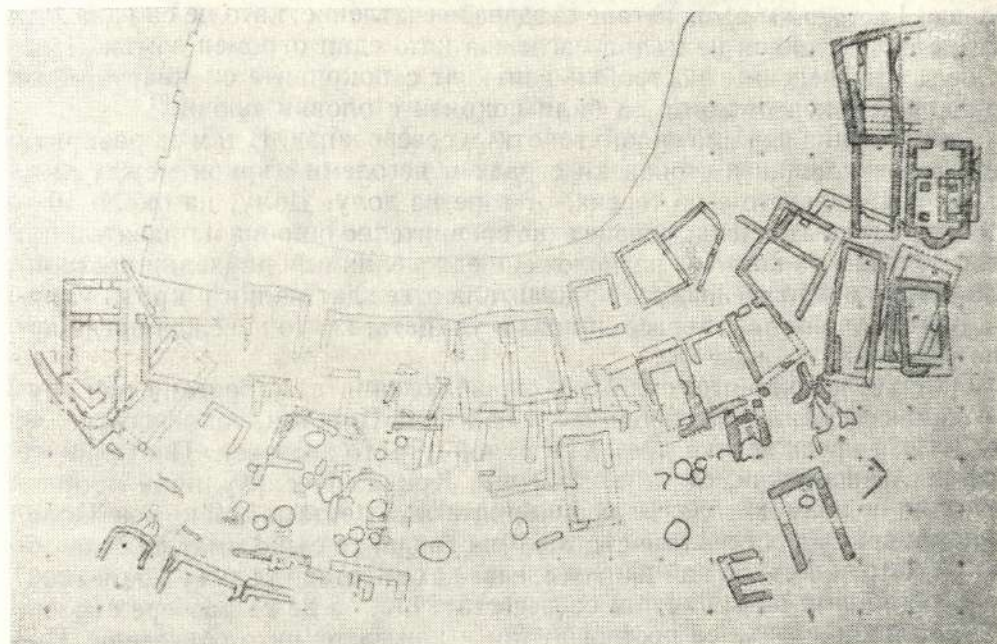
На равната тераса северно от двореца върху площ от 600 м² е застроено единственото засега разкрито болярско жилище. То също е оформено като самостоятелна архитектурна и стопанска единица. Жилищната двуетажна сграда е изградена по вътрешното лице на северната стена и обърната с лицето си към вътрешния двор.⁵⁷ Тази сграда е неповторима засега на Царевец и се отличава с отворената си централна част и обща симетрия.

⁵⁶ Цялостното археологическо проучване е извършено от 1960 до 1964 г. под научното ръководство на н. с. Н. Ангелов. Материалите са дадени за обнародване в поредицата Царевград Търнов.

⁵⁷ Я. Н и к о л о в а. Жилищната архитектура в Търново през XIII—XIV в. — Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, 8, 1970—1971, кн. 2, с. 111 и сл., както и пос. там обр. 9.

По източната стена са стопанските сгради, заложи като че ли на самия терен.

Съществено разнообразие при оформянето на архитектурния вид на средновековно Търново внасят жилищните и стопанските сгради на обик-

Обр. 4. План на средновековен квартал на терасата източно от Патриаршията

новените жители на тогавашната ни столица. От досегашните археологически разкопки по източната⁵⁸ и северната⁵⁹ тераса на Патриаршията, както и по северния склон на хълма⁶⁰ се създава добра представа за цялостното изграждане на отделните постройки и за уличната мрежа. Особено интересно е разположението на сградите около патриаршеския комплекс (обр. 4). Тук те са наредени венцеобразно по хълма и на пояси от горе до долу. Разположени са почти една до друга. Между тях се очертават тесни, криви улички-сокачета, които понякога са задънени, слепи. На по-стръмните места улиците са настлани със свободно насипани дребни камъни, обрамчени от страни с по-големи, като бордюри, а на най-стръмните и почти непристъпни места са направени каменни стъпала.⁶¹ Постройките са едноделни, рядко има двуделни, при което едното помещение е като

⁵⁸ На терасата източно от Патриаршията през 1966—1967 г. работи Н. Ангелов, а от 1969 до 1972 г. авторът. Материалите не са обнародвани.

⁵⁹ На терасата северно от Патриаршията работи П. Славчев. Материалите не са обнародвани.

⁶⁰ По северозападния склон на хълма Царевец работи колектив от археолози от НИПК, ОИМ — В. Търново, Филиал на АИМ — В. Търново, ОИМ — Русе и ВТУ „Кирил и Методий“. Работата започва през 1966 г. и продължава и сега.

⁶¹ По предварителни отчети, изнесени от ръководителите на разкопките, и от общите отчети, изнесени на археологическите конференции през 1969, 1970, 1971 и следващите години. Материалите не са обнародвани.

работилница. Отворени са направо към уличките, като осветлението е откъм югоизток и изток съобразно с терена. Градени са в основите си от ломени камъни и кал, а във височина — от дърво и кирпичи. Покривната им конструкция е от дърво, отгоре с каменни плочи или тревиста растителност. Приземията са използвани като сервизни помещения, а етажът — като жилище. Гъстото им разполагане създава впечатление, като че са една над друга, и целият склон на хълма изглежда като един огромен замък. Тук-там сред гражданските постройки изпъкват с покривите си кварталните църквички, някои от които са били покрити с оловни плочи.⁶²

Почти същия вид има склонът и откъм северозапад. И там са разкрити множество жилищни и стопански сгради и неголеми църкви между тях. И тука подреждането е по терена, от горе на долу. Долу, на около 10—15 м от крепостната стена, минава една сравнително широка и права улица, вляво и вдясно на която са разположени едноделни или двуделни постройки, а нагоре във вътрешността на квартала отвеждат малки и криви улички. Диагонално на тази тераса минава и улицата, която извежда пред царския дворец.⁶³

От археологическите сондажи и от наблюденията, направени при други изкопни работи по различни части на хълма Царевец, заключаваме, че през XIII и преди всичко през XIV в. той е гъсто застроен. Постройките са малки, едноетажни, от типа надземни. Криви и тесни улички прорязват хълма от долу до горе, от периферията към центъра. Макар че Царевец доминира над останалите съставки на града, те също имат дял за облика му като цяло, като най-напред следва да се постави хълмът Трапезица.

Досегашните разкопки там са недостатъчни, за да се разбере със сигурност, какви сгради са построени там и кои са техните обитатели. Интересно е да се отбележи, че там преобладават църквите. Те са малки, но с богата външна и вътрешна украса. В някои от тях са разкрити погребения, поради което някои изследвачи ги определят като фамилни болярски църкви. Би следвало тук да са и жилищата на тези боляри. Или, с други думи, и тук се очаква гъсто застрояване. За това спомага и малката площ на крепостта, и сравнително равнинният ѝ терен, удобен за строежи.

Разнообразие във вида на града внася и архитектурата на квартала между двата хълма Царевец и Трапезица. Тук са известни няколко средновековни български църкви,⁶⁴ около които са насочени засега и археологическите разкопки. Според Григорий Цамблак⁶⁵ тук е имало една дълга улица, по която са били разположени работилниците и магазините. Но дали това е само търговско-занаятчийски квартал, засега не може да се установи. Разкопките ще покажат истинския му облик.

Недостатъчни в това отношение са и резултатите в останалите квартали на средновековния Търновград. По-значими са разкопките в квар-

⁶² Части от оловни плочи са известни от дворцовата църква и от други места по хълма Царевец.

⁶³ По предварителни отчети, изнесени на годишните конференции след 1969 г.

⁶⁴ Църквите са: „Св. 40 мъченици“, „Св. Димитър“, „Св. апостоли Петър и Павел“, „Св. Богородица“, „Св. Петка“ и „Св. Георги“. Археологически разкопки са проведени или сега се извършват при църквата „Св. Димитър“ и църквата „Св. четиридесет мъченици“. Резултатите от разкопките и при двете църкви не са обнародвани.

⁶⁵ Б. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1958, с. 184; Я. Николова и Тр. Тунев. Търново. С., 1957, с. 21.

тала на бедното население под хълма Момина крепост, на десния бряг на р. Янтра, където са разкрити жилища-землянки и в съседство с тях една малка, еднокорабна църквичка и некропол около нея.⁶⁶

Землянките са вкопани в наклонения терен. Отвътре са подградени с ломени камъни и кал от сиво-черна пръст. Покривите им са двускатни от дървена конструкция и натрупана отгоре на няколко пласта тревиста растителност. Гледани отпред, жилищата изглеждат над терена, но задната им част е частично или изцяло вкопана в земята. Разполагането им е, както при надземните жилища по Царевец, терасовидно, на малки разстояния едно от друго. Този крайно беден квартал нарушава обичайния архитектурен пейзаж на средновековната ни столица, но той не е единствен. Квартал на крайно бедно население е разкрит и в района на църквата „Св. Димитър“. И тук жилищата са землянки, но те са заложени върху равен терен, поради което са равномерно вкопани в земята. Стените също са подградени с ломени камъни на кална спойка. Покривната им конструкция е същата. По план са близки до правоъгълник. Вкопаването при отделните жилища е различно и стига до 1,5 м от сегашния терен. Инвентарът също е прекалено скромен. Отделянето на описаните два крайно бедни квартала извън крепостната стена и разполагането им близо до р. Янтра определено говорят за това, че обитателите им са хора, занимаващи се с най-черните и мръсни занаяти, при упражняването на които има голяма възможност за внезапни пожари. Макар и вън от крепостта, те все пак са принадлежали териториално и административно към средновековния Търновград и са внасяли известно разнообразие в общия му външен вид. Последното е обусловено от социалното различие на обитателите на града.

Завършвайки топографското и архитектурно описание на средновековно Търново, следва да отбележим, че досега известните ни исторически сведения и резултатите от археологическите разкопки предоставят добра възможност за създаването на една сравнително вярна, близка до реалността представа за терена и архитектурните особености на града. И можем да заявим, че този град е един истински архитектурен шедевър, плод на човешкия ум и човешките ръце. Видът му е бил неповторим в страната и на Балканите. За съжаление той не е достигнал до нас в неговия оригинален вид, а трябва сега да го възкресяваме из руините му.

Бъдещите исторически и археологически проучвания ще носят нови данни за славното му историческо минало и за неговия невероятен архитектурен облик и ние все повече и повече ще се доближаваме до истинския му външен вид.

⁶⁶ Я. Николова, Н. Ангелов. Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост. — ИОМТ, Варна, 1964, II, с. 19—23; Средновековен квартал под хълма Момина крепост във Велико Търново. — Археология, V, 1963, кн. 1, с. 34—41; Я. Николова. Две нови жилища. . . , с. 57—66.